

A (denominális) diminutívumok funkciói

H. VARGA Márta

Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest
hvargamarta@gmail.com

1. Bevezetés

Egy korábbi tanulmányban (H. Varga 2023a) arra kerestem a választ, képzők-e valójában a leíró és történeti nyelvtanokban (pl. Tompa 1961, Benkő 1991, 1992, Kiefer 1992, É. Kiss – Kiefer – Siptár 1998, Kiefer 2000, Keszler 2000, Tolcsvai Nagy 2017) egybehangzóan „kicsinyítő-becéző képző”-ként definiált toldalékok, illetve szóképzésnek tekinthető-e az a morfológiai művelet, amelynek során egy tövet kicsinyítő szuffixummal látunk el. A két kérdés szorosan összefügg egymással, és megítélésem szerint mindkettő felvetése jogosnak tűnik: ezek a toldalékok több szempontból is eltérnek a tipikus képzőktől (ui. derivációs és inflexiós jegyeket egyaránt felmutatnak, így köztes helyet foglalnak el, sajátos átmenetet jelentenek a szóalakképzés és a szóképzés között), így a „képző” terminus használata valóban félrevezető lehet: ez a szakszó egyrészt olyan elvárásokat támaszt, amelyeknek ez a toldalék nem mindig tud megfelelni, másrészt e toldalékmorfémával végrehajtott „képzési művelet” több tekintetben is szokatlanak tűnik, ugyanis nem mindig követi az alaktanban megszokott szóképzési szabályokat. Zsemlyei szerint „a félreértés elkerülése végett talán jobb volna a diminutívum szakkifejezést használni” a képző helyett (Zsemlyei 2011: 34), ez a terminus ugyanis mentes bármilyen toldalékosztályba való besorolás kényszerétől. Zsemlyei javaslatának megfelelően ebben a tanulmányban részben a diminutívum terminust, részben – a hagyományoknak megfelelően – továbbra is a kicsinyítő képző terminust használom.

A diminutívum funkcióinak feltárásához jelentős mértékben támaszkodunk mind a szemantikára, mind a pragmatikára. Vizsgálódásaimban először a diminutívum általános jelentéséhez kapcsolódó sajátosságokra mutatok rá, majd a konkrétabb, differenciáltabb realizációkat mutatom be.

2. A diminutívumok funkciói

„A kicsinyítő képzőkről kialakult általános felfogás az, hogy jelentésük a bázis kicsinyítésére szolgál, a 'kis, kicsi' szemantikai jeggyel egészítik ki az alapszó jelentését, mintegy lekicsinyítve azt” (Zsemlyei 2011: 47). A jelentések közös eleme valóban a kicsinyítésben ragadható meg leginkább, ezt azonban a lehető legáltalánosabban kell értenünk. Rendkívül nehéz olyan derivátumot találni, amelyben kizárólag a 'mértékbeli kicsinyítés, csökkenés' jelentés aktualizálódik, ugyanis a létrejött (nem lexikalizálódott) formák a kvantitatív értékelésen túl elvben meglehetősen sokféle, szubjektív-emotív tartalom kifejezésére, pozitív és negatív irányú értékelésre alkalmasak, tehát pragmatikai jelentéseket is hordoznak. A kizárólag beszédhelyzetekben realizálódó evaluatív (értékelő) jelentés sokkal fontosabb a szemantikai (szótári) jelentésnél, általában felül is írja azt. A diminutívumok alábbi funkciót vizsgálom:

2.1. Kvantitatív értékelés

- objektív (mérhető) fizikai tulajdonságra vonatkozik
- életkorra vonatkozik

2.2. Kvalitatív értékelés

- kedveskedés (*endearment*), gyengédség, szeretet, ragaszkodás
- bizalmas kapcsolat
- enyhítés (*atenuáció*), eufemizmus
- tiszteleti, vallási-etnikai funkció
- lenézés, lekicsinylés, becsmélés (*pejoráció*)

2.3. Kvantitatív-kvalitatív (emotív-quantitatív) értékelés

2.4. Fokozás

2.5. Névalkotó funkció

- nőinév-képző
- helynév-képző

2.6. Beillesztő (honosító, adaptációs) jelentés

E szerteágazó jelentések gyakran együttesen lépnek fel, egy derivátumon belül. A derivátum elsődleges jelentését a bázison túl mindig a kontextus határozza meg.

2.1. Kvantitatív értékelés

2.1.1. A kvantitatív értékelés az entitás (objektív) mérhető fizikai tulajdonságára (méret, kiterjedés) vonatkozik, ennek csökkenését eredményezi, tehát kizárólag kicsinyítést aktualizál. Ilyen esetben a [kicsi] jelentéselem lexikai természetű, tehát a derivátum jelentése: [X] + [kicsi], ahol [X] a bázis-

szó jelentése. A kicsinyítés mint képzőfunkció elsősorban köznévi alapú képzéseknél jelentkezik. Ebbe a kategóriába egyrészt a 'dolog' jelentésű, valamilyen fizikai kiterjedéssel rendelkező, állandó alakú és méretű konkrét főnevek, másrészt élőlények nevei tartoznak, pl. *asztalka* 'kis asztal', *cédulka* 'kis cédula', *darabka* 'kis darab' // *madárka* 'kis madár', *bogárka* 'kis bogár', *nyulacska* 'kis nyúl'. A kicsinyítésnek ebben a legkézenfekvőbb esetében az objektum valamennyi vonalszerű paramétere (hosszúság, szélesség, magasság) redukálódik, általános méretbeli csökkenésük következik be.

A méret kicsinyítése gyakran nagyobb jelentésváltozással jár együtt, tehát a diminutívum elsődleges (lexikai) jelentése gyakran specifikálódik (a morfológiai transzparencia viszonylagos megőrzése mellett), pl. *gordonka* 'a gordonnál kisebb vonós hangszer, cselló', *kabát* ~ *kabátka* 'rövid, könnyű (kis) kabát' vagy 'gyerekkabát', *kalit* ~ *kalitka* 'madár vagy kisebb állat fogságban való tartására való, drótból, vesszőből stb. készült rácsos kis (hordozható) házikó', *kas* ~ *kaska* 'füles kézikosár', *szán* ~ *szánka* ~ *szánkó* 'kisebb, játékként használt szállító eszköz', *tál* ~ *tálka* 'kis tál', *vonat* ~ *vonalka* 'rövid, vékony vonal'. Ezeknek a derivátumoknak a jeltárgya tipikusan kis méretű tárgy, és a bázis méretbeli kicsinyítése jelentés- és funkcióváltozással jár együtt. A *szekrény* 'nagyobb szekrény (pl. ruhásszekrény)' más szerepet tölt be, mint a *szekrényke* 'kisszekrény, pl. fiókos szekrény, szekreter'): a kicsi szekrény más funkcióval rendelkezik, mint a nagy. Ezek a példák a diminutívképzés lexikai jellegét erősítik. Ebbe a csoportba tartoznak a különféle szakterületek terminusaivá vált kicsinyítő képzős alakok is, pl. *fűvóka* (zene), *kérdő szócška* (nyelvészet), *pálcika* 'evőeszköz' (vendéglátás), *hallócsontocška* (orvostudomány), *ázalékállatka*, *sugárállatka* (biológia).

2.1.2. A kvantitatív értékelés az entitás életkorára és időtartamára is vonatkozhat, azt is módosíthatja. Ebbe a csoportba zömmel élőlényt jelentő konkrét főnevek sorolhatók, pl. *legényke* 'fiatal korú férfi, fiúgyermek', *papocška* 'fiatal pap', *őzike* 'fiatal őz', *fácška* 'fiatal fa'. Ha élettelen dologra vonatkozik, akkor a diminutívum az időtartamot módosítja, pl. *filmecske* 'rövid film', egy *órácskára* veszem igénybe az idődet 'alig egy óra / 60 percnél rövidebb idő elegendő'.

Ha a diminutívum szemantikája kizárólag objektív kicsinyítést foglalna magába, meglehetősen nehezen kapnánk magyarázatot arra, miért illeszthető diminutívumképző olyan bázisokhoz, melyek denotátuma elvont fogalom. Ha olyan főneveket veszünk példának, mint a magyar *örömöcske*, *bánatocška*, még eszünkbe juthat intenzitásbeli kicsinyítés, ami többé-kevésbé objektívnek mondható. Főleg azonban az oroszra jellemzőek olyan, kicsinyítő

képzővel ellátott szavak, mint pl. az *идея* ~ *идейка* 'ötlet', *мысль* ~ *мыслишка* 'gondolat', *смерть* ~ *смертушка* 'halál', amelyeknek, úgy tűnik, semmilyen mérhető tulajdonságát nem csökkenthetjük egy skálán (Nyéki 2019: 40). Úgy tűnik, hogy e szavak jelentése a szemantika nézőpontjából, tehát a nyelvi rendszer szintjén értelmezhetetlen. Az orosz beszélt nyelv regiszterében egyébként jóval gyakoribb a diminutívképzős formák alkalmazása hivatalosnak tekintett szituációkban is (pl. orvosi vizsgálat, vásárlás).

A prototipikusan nagynek tekintett objektumok kicsinyítése is ritkán fordul elő, pl. **felhőkarcolócska*, **piramiska*, **bulldózerecske*, **dinoszauruszocska*, **óriáska*, tehát az utóbbi bázisokból ritkább vagy nem jellemző a képzés, jóllehet egyértelmű szemantikai korlátokat nem állíthatunk fel.

2.2. Kvalitatív értékelés

„Amikor a kicsinyítő képzők, illetve a kicsinyítő képzővel ellátott szavak jelentéséről beszélünk, óvatosan kell fogalmaznunk, hiszen nem lehet általánosságban kijelenteni, hogy minden kicsinyítő képzős származék szemantikai szerkezete leírható a 'tő + DIM' képlettel (...)” (Zsemlyei 2011: 50), a képző tehát nem minden esetben aktualizál kicsinyítést.

A diminutívumokkal kapcsolatban a kvantitatív értékelés mellett számolnunk kell kvalitatív értékeléssel is. A kvalitatív értékelésben elsősorban a beszélőnek az értékelt entitással kapcsolatos személyes attitűdje (kedveskedés, becézés, lenézés, megvetés stb.), szubjektív véleménye fejeződik ki. Ugyanaz az affixum tehát nem csak kis méretre/mennyiségre/időtartamra utalhat, hanem minőségi jegyét is érintheti, pozitív vagy negatív irányú kvalitatív értékelést is kifejezhet. Ilyenkor a származék jelentése nem merül ki az [X] + [kicsi] jelentésben, hanem tisztán szubjektív-evaluatív komponensekkel vagy beszédhelyzettől függően valamilyen új jelentésárnyalattal egészülhet ki: „a képzett szó jelentései árnyalatbeli különbségeket mutathatnak annak függvényében, hogy a diminutívum melyik jegyet módosítja” (Zsemlyei 2011: 48). Würstle (1992: 139) szerint minél szokatlanabbnak hat a diminutív képzős szóalak, annál jobban érzékelhető érzelemkifejező funkciója. A kicsinyítő képző mint az evaluáció markere befolyásolja a szótó alapértelmezett, prototipikus jelentését, különféle emotív jelentést kölcsönöznek annak a tőnek, amely után állnak. Ilyenkor „a diminutívképzés értékelést tartalmaz [...], a derivátumok ugyanis – az értékelő szándékainak, nézőpontjának és normáinak megfelelő – az értékre (és nem a tényre) vonatkozó minősítését vagy ítéletét fejezik ki. Az értékelés megbecsülésként is jellemezhető, azaz olyan

gondolati műveletként, amely egy tárgy vagy egy esemény értékét állapítja meg”¹ (Dressler – Merlini Barberesi 1994: 153).

Csak azok a toldalékok nem rendelkeznek ezzel a képességgel, amelyek lexikalizálódott jelentést hoznak létre, illetve pusztán kvantitatív jelentésűek, tehát kizárólag kicsinyítést aktualizálnak (vö. Bronislava 1987: 50).

A prototipikus jelentéstől való elmozdulás két lehetséges irányba történhet: „a skála pozitív vége felé való elmozdulás esetén a szerkezet egy tulajdonságnak a szokásosnál erősebb jelenlétét fejezi ki, a skála negatív vége felé való elmozdulás esetén pedig egy tulajdonságnak a szokásosnál gyengébb jelenlétét jelzi” (Grandi – Körtvélyessy 2015: 13–14, Kádár – Németh 2020).

2.2.1. Kedveskedés, gyengédség, szeretet, ragaszkodás

A fenti lexémák kicsinyítő képzős használatában nem elsősorban az entitások kicsiségének vagy az állatok fiatal korának hangsúlyozása áll a középpontban, hanem a beszélő és a hallgató közötti bizalmas viszony hangsúlyozása. Ezek a formák főként gyermekorientált beszédhelyzetekben szerepelnek. A dajkanyelvben, pl. a gyermek testrészeinek (pl. *lábacska, ujjacska*), ételeinek (pl. *tejecske, kenyérke*), játékainak (pl. *nyulacska, barika, könyvecske*), használati tárgyainak, ruha- és bútordarabjainak (pl. *bögrécske, ingecske, ágyacska*) stb. megnevezésében előforduló kicsinyítő képzők nem a szokásos (kvantitatív) jelentésben használatosak. Az állatnevek kicsinyítő képzős származékai elsősorban kisgyermekeknek szóló szövegekben (mesékben, dalokban) fordulnak elő (pl. *tyúkocska, ökröcske, juhocska*). A való világnak a(z elképzelt) mesevilágba történő áthelyezése gyakran kicsinyítő képző segítségével történik. A kicsinyítés ilyen esetben nem a képzett főnév jeltárgyára vagy annak méretére vonatkozik:² a beszélő ilyenkor sokkal inkább a megszólított gyermek iránti bensőséges érzelmeit, bizalmas kapcsolatát, affektivitását fejezi ki, melyekre az adott szituációban a kicsinyítéssel történik utalás. Kiefer mutatott rá, hogy a kicsinyítő képzős formák használatából egyszerűsre a szövegtípusra is következtethetünk: a kicsinyítő képzős formák-

¹ „Diminutive formation is evaluative [...], that is, diminutives express an evaluation or judgement „as to value” (not „as to fact”), according to the evaluator’s intentions, perspective and standards of evaluation. An evaluation can also be characterized as an appreciation, that is, as a mental operation which assesses the value of an object or event” (Dressler – Merlini Barberesi 1994: 153).

² „A kisgyermek testrészei ugyan valóban kis méretűek, az étel mennyisége azonban nem feltétlenül kicsi, és ami még inkább jelzi a pragmatikai többletjelentést: általában a felnőttek kínálásakor nem a kicsinyítő képzős alakot használjuk” (Kiefer – Németh 2014: 253).

ban tobzódó szöveg valószínűsíthetően nem tudományos szöveg (vö. Kiefer 2003: 116).

A dajkanyelvi használaton kívül az efféle formák gyakran előfordulnak a szerelmesek nyelvhasználatában, pl. *szívecske*, *kicsikém*, *férjecske*, *asszonyka* és a háziállatokhoz intézett megszólalásainkban is, pl. *kutyus(ka)*, *farkinca*, *csontocska*. Az állatnév bázisú kicsinyítő képzős formák általában két, jól körülírható jelentéssel rendelkeznek: vagy az állat kicsinyére utalnak, vagy gyermekjátékot neveznek meg, pl. *kutyuska*, *lovacska*, *nyulacska*. A állatkicsinyeket gyakran önálló lexémával nevezük meg, pl. *bárány*, *borjú*, *csikó*, *malac*, *csibe*. Jellegzetesen játékszer neveként él pl. a *maci* ~ *mackó*. A hallgatóra vonatkoztatható kicsinyítés ezekben az esetekben áttolódik a külvilág objektumaira. Ezt a jelenséget „xenodenotatív” átcímzésnek nevezik (Zemskaja – Kitajgorodszkaja – Sirjajev 1981: 113).

Ugyancsak a kedveskedés, a gyengédség, a szeretet megnyilvánulása a dajkanyelv és az udvarlás nyelvhasználatában a pozitív jelentésű melléknevek kicsinyítő képzővel ellátott alakjainak használata, pl. *okoska*, *csinoska*, *ügyeske* (a negatív jelentésű melléknevek kicsinyítő képzős használatáról ld. 2.2.3. pontot).

2.2.2. A kicsinyítő képzős szavak gyakori használata a fesztelen, bizalmas társalgásra is jellemző. Ilyen esetben a képzőnek sem kicsinyítő, sem érzelmi-értékelő funkciója nincs, csak a nyelvi érintkezés közvetlenségét, meghittségét, családiasságát jelzi, pl. *bocsi(ka)*, *kösz(ke)*, *szíóka*, *figyusz*.

Érdeemes e csoport alcsoportjaként elhatárolni a személy- és rokonságnevek kicsinyített alakjainak használatát, amely szintén túlmutat az érzelmi-kegyezés kérdéskörén. „A személynevek különböző alakjainak használatát az egyes nyelvközösségeken belül a társadalmi kapcsolatteremtés sajátos konvenciói szabályozzák a társadalom mindenkori belső tagozódásának és hierarchikus rendjének megfelelően (Guszkova 1981, idézi Péter 1991: 87).

A tulajdonnevekből, főként a személy- és rokonságnevekből létrehozott becéző szóalakoknak (pl. *Mártácska*, *húgocska*, *testvérke*) nincs körülhatárolható jelentésük, csak pragmatikailag határozhatók meg. A magyar utónevek becézése-kicsinyítése általában csak a beszélők közötti nem hivatalos viszonyt jelzi, érzelmi töltést általában nem tartalmaz. Becéző nevek létrehozhatók kicsinyítő képzőkkel, pl. *Mártá-cska*, *Márt-i-ka*, önálló becéző keresztnévek létrejöhetnek az indukciós ikerítéssel keletkezett becézőnevek ikerítményéből, pl. *Anna-Panna* → *Panna*, *Isti-Pisti* → *Pisti*, *Andi-Bandi* → *Bandi*, és létrejöhetnek becéző hatású nevek keresztnevekből (szó eleji vagy szóvégi) rövidülésekkel is, pl. *Zsófia* → *Zsó*, *Krisztián* → *Krisz*; *Mária* → *Ria*,

Georgina → *Gina*, *Eleonóra* → *Nóra*, *Johanna* → *Hanna*. A személynevek változatos becézési lehetőségei, a variációk sokasága feltehetőleg az azonosítást és az egyénítést szolgálta (vö. Szegfű 1991: 250). „Ahol egy családon vagy egy közösségen belül több azonos keresztnévű egyén van, jellemzően különböző becéző névformákkal illetik őket a megkülönböztetés jegyében” (T. Somogyi 2011: 292). Egyes morfémák persze betölthetnek kicsinyítő funkciót, pl. *Jánoska*, *Ágika* (‘a fiatalabb generáció képviselői’, vö. *János*, *Ágnes* ‘az idősebb generációba tartoznak’), ám jelentéstartalmuk jó néhány esetben kibővül, nemcsak a kicsiség és a kedveskedés, hanem pl. a lekicsinylés, lenézés, elutasítás stb. kifejezésére is alkalmasak (ld. 2.2.5.). Előfordul az is, hogy a becéző névalakok hivatalossá válhatnak, pl. *Gergő*, *Ilka*, *Anikó*, *Kata*, *Bence*, sőt néhány becézőképzős személynévből családnevi forma is keletkezhet, pl. *György* > *Györke*, *Gyurkó*, *Gyuris*; *Károly* > *Karikó*; *Márk* > *Márkus*.

A becézett formák gyakran vocativusi funkcióban jelennek meg: „A családi közvetlenség meghitt hangnemében gyakorta találkozhatunk efféle becéző megszólításokkal: *anyu(ka)* ~ *apu(ka)*, *anyuci* ~ *apuci*, *anyácska* / *anyácskám* ~ *apácska* / *apácskám* stb. Ezek főként gyermek–szülő viszonylatban megszokottak. számos esetben tapasztalhatjuk azonban, hogy egyes familiáris megszólítások szélesebb körökre is kiterjeszthetők, természetesen sajátosságosan bizalmas, olykor tréfás stílusértékben: *fiacskám* (akár idegen fiúra vagy lányra is), *apuskám* / *atyuskám* / *anyuskám* (barátra stb.)” (Szűcs 2017: 146). Közvetlen megszólításokban a kicsinyítő képzős személynevek is gyakran a becézés vagy bizalmas beszédhelyzet megteremtésére irányulnak, elsősorban baráti társaságban, oldott munkahelyi légkörben. Ilyen esetekben ezek is vocativusi funkciót töltenek be.

2.2.3. Enyhítés (eufemizmus): a diminutívum negatív jelentésű melléknevekhez kapcsolódva enyhíti a negatív tulajdonságot, a tő által jelölt paraméter prototípusához képest csökkent értékek fejeződnek ki, pl. *butácska* ‘kissé buta’, *csalóka* ‘kissé tévedésbe ejtő, kissé félrevezető’, *csúnyácska* ‘kissé csúnya’, *gyérecske* ‘kissé ritka’, *hitványka*, *huncutka*, *nagyó(bba)cska* ‘a kicsinél egy kicsivel nagyobb’, *ostobácska* ‘kissé ostoba’, *soványka*. A melléknevek közül csak a fokozható minősítő melléknevek kicsinyíthetők. A kicsinyítő képző csökkenti a melléknév negatív jelentését, így az efféle, ún. enyhítési technikának köszönhetően udvariasabb megnyilatkozásokban fejeződik ki a véleménynyilvánítás. A *szegényke*, *édeske* lexikalizált becéző származékok.

Főnevekhez kapcsolódva is általában csökkenti az abban kifejeződő tulajdonság (pl. az 'öregség' jelentés) intenzitását, pl. *apóka* ~ *bácsika*, *anyóka* ~ *nénike*. Ebbe a kategóriába tartoznak azok a megszámlálhatatlan főnévi tövek is, amelyek után álló diminutívumok intenzitásbeli csökkenést eredményeznek, pl. *vizecske*, *tüzezske*, *szelecske*, *hangocska*, *sebecske*, *hírnevecske* (vö. Nyéki 2019: 41–42).

2.2.4. Tiszteleti, vallási-etnikai funkciójú diminutív-képzések

Kicsi Sándor András idéz Nógrád megyei palóc községekből való feljegyzéseket, melyek szerint bizonyos szavakat abban a régióban kizárólag kicsinyítő képzővel használnak, pl. *kenyérke*, *apáka*, *anyáka*, *menyétke*, *méhecske*. Kicsi Sándor András az ezekben lévő képzőket „tiszteleti szuffixumok”-nak nevezi (2007: 37), hiszen használatuknak vélhetően tiszteleti, sőt vallási oka van. Hasonló feljegyzések vannak a moldvai régióból is: „A moldvai régióban a kicsinyítő képzők átlagon felüli gyakorisága figyelhető meg: *mamácska*, *fácska*, *száncsó*, *apika*, *lányikó*, *ángyó*, *hosszukó*, *ökörke*, *botóka*, *bihalica* 'bivalyborjú'” (A. Jászó 2004: 678). Magyar nyelvhasználati szokás pl. a *Mit hozott a Jézuska?* kérdésben lévő kicsinyítés.

2.2.5. Negatív irányú értékelést, negatív viszonyulást (pl. a beszéd-partner lenézését, lekicsinylését, becsmérlését) kifejező diminutív-képzések

Ilyenek pl. a *főnököcske*, *hivatalnokocska*, *hölgyike*, *nőcske*, *papocska*, *színésznőcske*, *tanárocska*, melyek leggyakrabban szitkozódásokban vagy olyan szövegkörnyezetben fordulnak elő, amelyekben szitkozódás is megjelenik. Mind a *-(V)cska*, mind a *-ka* képző alkalmas pejoratív konnotáció létrehozására, pl. *elnököcske*, *nőcske*, *párocska*, *pártocska*, *pénzezske*, *reformocska* / *tanárka*, *főpapka*, *vagyonka*, alkalmanként még a lexéma *csonka* tövéhez járuló *-i* is, pl. *tünti* 'jelentéktelen protestálás', *bünti* 'kisebb büntetés'. A *Sanyika is kitett magáért* mondatban szereplő *Sanyika* alak a familiáris viszony érzékeltetése mellett kifejezhet kedveskedést, becézést, ugyanakkor lehet a pejoráció eszköze, vagy utalhat akár a társas hierarchiában betöltött alacsony státusra. Mivel a *-csa* kicsinyítő képző használata főleg a bizalmas és kissé vulgáris társalgásra jellemző, s ennek megfelelően némileg lekezelő vagy legalábbis igen familiáris színezetet ad a megszólításnak (Péter 1991: 88), pl. *Bor-csa*, *Mar-csa*, *Jul-csa*.

Az *emberke* szónak is létezik a közbeszédben olyan – bizonyos személyekre (főleg felnőttekre, nem pedig gyerekekre) vonatkozó – használata, amely inkább iróniát, lekicsinylést, gúnyt fejez ki.

2.3. Emotív-kvantitatív csoport

A jelentések együttesen is felléphetnek, tehát számolnunk kell egy kvantitatív-kvalitatív jelentésű csoporttal, amelyben a kvantitatív értékelés (pl. az alapszó által jelölt denotátum méretbeli csökkenése) valamilyen emotív (expresszív) jelentéstartalommal is feltöltődik: a diminutívum nemcsak méretre, mennyiségre stb. utalhat, hanem az ún. kedveskedő beszéd mód sajátjaként (pozitív irányba történő) kvalitatív értékelést is kifejezhet.

A megszámlálható, dolgot jelentő főnévi tövek után többféle értelmezés is lehetséges, pl. *ágyacska* 1. 'kis ágy' vagy 2. 'aranyos, kedves kis ágy', vö. még *bögrécske*, *lovacska*, *napocska*. Hogy melyik jelentés az elsődleges, azt leginkább a kontextus határozza meg.

2.4. Fokozás: az „álcicsinyítés” a nyelvi megnyilatkozás valamely összetevőjének fokozását is maga után vonhatja, vö. pl. *Kérek egy falatot!* ~ *Kérek egy falatkát!* A kicsinyítő képzős forma nagyobb illokúciós erőt sugároz, miközben szó sincs a szelet méretéről és szubjektív értékeléséről sem.

2.5. Névalkotó funkció

2.5.1. Nőinév-képző

A 19. századi magyarító kísérletek eredményeként férfit jelentő keresztnevből nőiesítő funkciójú kicsinyítő képzővel női keresztnevek jöttek létre, pl. *Johann* > *János* > *Jan-ka* 'Johanna', *Stephan* > *István* > **István-ka* 'Stefánia', *Etele* > *Etel-ka* (ezt a női nevet Dugonics András alkotta meg nem illeszkedő képzőváltozattal, Petőfi csak az illeszkedő *Etel-ke* névváltozatot használta). Ez esetben a *-ka* kicsinyítő képző funkcionálisan megegyezik a *-né* asszonynév-képző (pl. *Kovács Péterné* 'Kovács Péter felesége') jelentésével: mindkettő feladata a (megváltozott) nemre történő utalás (vö. H. Varga 2023b).

Vannak köznévi jelentésű szavak, amelyekben a *-ka* kicsinyítő képző névalkotó képzőként funkcionál, és a képzős változat honosodott meg női névként, pl. *arany* > *Aran-ka*, *hajnal* > *Hajnal-ka*, R. *boglár* 1. 'ékköves csat, gomb, ékszer', 2. 'ismert növénynemzetség (*Ranunculus*)' > *Boglár-ka*.

Vannak olyan szóalakok, amelyek végződése gyakran egybeesik valamely gyakori előfordulású kicsinyítő képzővel. T. Somogyi hívja fel a figyelmet arra, hogy érdemes foglalkozni „az egyes gyakori képzők (pl. *-ka/-ke*, *-cska/-cske*) és a velük azonos szóvégek párhuzamos meglétének, ill. az ezzel összefüggő analógiák működésének kérdésével, valamint azokkal az idegen nyelvi hatásokkal, amelyek ezeket a képzőket erősítették” (T. Somogyi 2017: 287). Ezekben az esetekben a szó eredetének és jelentésének vizsgálata alap-

ján deríthető ki, kicsinyítő toldalék-e a szóvég. A szótörténet sok esetben nem igazolja az eredeti diminutív jelentést, hanem idegen nyelvi származásra utal. Az egyik csoportba azok a latin eredetű keresztnévek tartoznak, amelyek végződését kicsinyítő képzőként értelmezték a magyar anyanyelvi beszélők (egy olyan fonémacsoport értelmeződött át morfémvá, amelynek az átvett nyelvben nincs morféma-szerepe), pl. *Francesc-us* ~ *Francesc-a* (> *Franciska*), *Eric-us* ~ *Eric-a* (> *Erika*), *Angelic-us* ~ *Angelic-a* (> *Angelika*), *Dominic-us* ~ *Dominic-a* (> *Dominika*), *Prisc-a* (> *Piroska*) nem színnév, hanem a latin név magyaros olvasatából származik. Ezek a latinból kölcsönzött keresztnévek a *-ka* végződésének a magyar nyelvérzék kicsinyítő képző szerepet tulajdonított, így ezek a nevek minden bizonnyal könnyen beilleszkedtek a magyar nevek közé. A latin szóvég kicsinyítő képzőként való értelmezését valószínűleg elősegítette, hogy analóg képzésekről van szó, hiszen az említett fonémacsoportnak a magyarban valóban van kicsinyítő képző funkciója. A köznevek között is találunk ilyeneket, pl. szl. *macska*, *sapka*, *szarka*, *uborka*, *kanca*, *gerlice*, *mérce*, *lencse*, ol. *táska*, ném. *tárca*, *pincsi*, lat. *tacskó* (T. Somogyi példái, vö. 2011: 297).

Előfordul az is, hogy egy-egy képzett szó analógiásan idomul valamely kicsinyítő képzős származékhoz. Ez figyelhető meg a *fecske*, *lepke*, *cinke* szavak létrejöttében: az eredeti *-e* melléknévi igenévképző egy *-g* gyakorító képzős onomatopoeitikus igéhez járult (pl. *fecs-eg-e* > *fecske*), és a főnevesült igenév hangzásában átalakult, végül beilleszkedett a kicsinyítő képzős főnevek sorába. Arra is látunk példát, hogy mindkét szóalak megmarad: *cinige* ~ *cinke* (T. Somogyi 2011: 298).

2.5.2. Helynév-képző

Számos magyar földrajzi név régről őriz formálisan kicsinyítő képzőket, pl. *Bányácska* ('Széphalom') (Szűcs 2017), *Derecske*, *Doborka* (Erdély), *Erdőcske* (Felvidék), *Szabadka* (Vajdaság).

2.6. Beillesztő (honosító, adaptációs) képző

Előfordul, hogy egy rövidített (megcsonkított) tő diminutívképző segítségével illeszkedik be a nyelvi rendszerbe. A felgyorsult élettempó, illetve a felpörgetett kommunikáció következtében a mai magyar nyelvhasználat egyik kétségtelenül legelterjedtebb jelensége a rövidítéseknek – általában kicsinyítő képzővel továbbképzett – parttalan használata. Ezekben a formákban is háttérbe szorul a kicsinyítés eredeti funkciója, „a játszi szóképzés inkább a nyelvhasználók közösségének összetartozását jelenti, nem a megnevezett fogalmakhoz, hanem a kommunikációhoz fűződő attitűdöt fejezi ki” (T. Somo-

gyi 2011: 291). A rövidített alakok elsősorban olyan kommunikációs helyzetekben jelentkeznek, amelyekben az adott szó vagy szókapcsolat az átlagosnál nagyobb gyakorisággal fordul elő (pl. rövidített zöldség- és gyümölcsnevek, iskolai tantárgyak nevei, rokonságnevek). Ez fokozottan jelen van az sms-üzenetekben és más internetes szövegtípusokban (chat, fórum, email), hiszen a hosszú szavak írása fárasztó, illetve a szöveghossz korlátozva van.

A megrövidült (megcsonkított) alakok sokféle diminutív képző segítségével illeszkednek be a nyelvi rendszerbe,³ pl.

-i: az *-i* kicsinyítő képzőként ma már nem produktív, viszont becéző funkciójával manapság túlbujánzó tendenciát mutat az úgynevezett édi nyelvhasználatban, pl. *ker-i* 'keresztmama', *cig-i*, *csok-i*, *pör-i*;

-ci: *na-ci*, *bo-ci*;

-csi: *fej-csi*, *pul-csi*, *rep-csi*, *Bal-csi*;

-si: *akk-si*, *jog-si*;

-kó: *tet-kó*, *szer-kó*, *prot-kó*;

-u: *ap-u*, *fíz-u*;

-ó: *tes-ó*, *ap-ó*, *an-yó*, *sap-ó*, *frig-ó*;

-esz: *pál-esz* 'pálinka', *Kar-esz*;

-nya: *sze-nya* 'szendvics'.

A fenti példákban a köznevek csonka töve mellett megjelenő kicsinyítő képzők nem a kicsinyítő-becéző fentebb tárgyalt funkcióiban, hanem sokkal inkább beillesztő funkcióban vannak jelen, így erősítve meg a véletlenszerűen (általában egy szótagra) lerövidített (megcsonkított) főnévi szófajiságát.⁴ Ebben a jelentésben manapság túlbujánzó tendenciát mutatnak, mégpedig a fentebb említett „tündibündi” nyelvhasználatban, megteremtve a manapság nagy népszerűségnek örvendő „szórövidülés és a szó továbbképzése” nevű (morfológián kívüli) szóalkotásmódot.

3. Lexikalizálódott jelentésű szavak

A kicsinyítő képzővel ellátott származék morfoszemantikailag többnyire transzparens, tehát jelentése általában levezethető a morfémák jelentéséből, de „arra is van példa, amikor a kicsinyítő képzős származék jelentése nem kom-

³ Nemcsak tulajdonnévi (keresztnévi, családnévi) vagy köznévi alapszavak, hanem különféle más (igei, melléknévi, mondatszói) szófajba tartozó csonka tövek is elláthatók kicsinyítő képzőkkel, pl. *pusz-csi-z(ik)*, *für-csi-z(ik)*; *fin-csi*, *ar-i*; *Rend-icsek!*, *Pusz-ó!*, *Bocs-esz!*

⁴ Önkéntelenül is felvetődik a kérdés: az (általában) egy szótagra „csonkított” fő (pl. *cig* < *cigaretta*, *csok* < *csokoládé*, *ub* < *uborka*) vajon miért bővül tovább kicsinyítő képzővel. Ez a kérdés újabb vizsgálódás és újabb tanulmány(ok) ötletét veti fel.

pozicionális, nem lehet 'alapszó + DIM' szerint értelmezni, hanem teljesen más jelentést kap, azaz lexikalizálódik" (Zsemlyey 2011: 49). Jelentése ilyenkor nem motivált, nem lehet az őt alkotó morfémák jelentéséből levezetni, pl. *árvácska, cukorka, egyke, estike, fióka, hajnalka, menyecske, mondóka, nyalóka, otthonka* 'házi ruha', *sóska, szálka* (1. 'apró, hegyes faszilánk', 2. 'halcsont', 3. 'rostos szál'), *szivar* 'dohánylevelekből sodort, henger alakú dohányáru' ~ *szivarka* 'cigaretta', *szőke* (PUg. *sājz 'világos, tiszta'), *szürke* (*szür* 'szürke'), *tócsa, vércse* (*vér*: a madár tollzatának vöröses foltjai vannak).

4. Befejezés

A diminutívum szemantikája poliszémiára épül, tehát ezeket a szavakat érdemes poliszém szavakként definiálni, melyek a bázis és a kontextus függvényében különböző jelentéseket fejezhetnek ki (kicsinyítés, becézés, enyhítés stb.). E jelentések közül általában több is érvényre jut egyszerre. Ha a jelentés a konkrét beszédszituációra, illetve a kommunikációs partnerek közötti viszonyra vonatkozik, akkor a pragmatikai jelentés előtérbe kerüléséről beszélünk (Nyéki 2019: 45). A jelentések közös eleme általában megragadható a kicsinyítésben, ezt a jelentést azonban a lehető legáltalánosabban kell értenünk. Történhet természetesen objektív, akár fizikailag mérhető kicsinyítés, de lehet egészen szubjektív is, azaz megnyilvánulhat a komolyság redukálásában is. Ha valamit megfosztunk komolyságának eredeti mértékétől, akkor az lehet számunkra kedves (becézés), az eredetnél kevésbé veszélyes vagy fenyegető (enyhítés), esetleg komolytalan, vagyis lenézésre méltó (pejoratív jelentés).

Irodalom

- BENKŐ LORÁND (szerk.) 1991: A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND (szerk.) 1992: A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BRONISLAVA, VOLEK 1987: Emotive signs in language and semantic functioning of derived nouns in Russian. Benjamins, Amsterdam – Philadelphia.
- DRESSLER, WOLFGANG U. – MERLINI BARBARESI, LAVINIA 1994: Morphopragmatics. Diminutives and intensifiers in Italian, German, and other languages. De Gruyter (= Trends in Linguistics. Studies and Monographs 76), Berlin, New York.

- GRANDI, NICOLA – KÖRTVÉLYESSY, LÍVIA 2015: Introduction: Why evaluative morphology? In: Grandi, Nicola – Körtvélyessy, Lívía (eds) 2015: *Edinburgh Handbook of Evaluative Morphology*. Edinburgh University Press, Edinburgh. 3–20.
- GUSZKOVA, ANTONINA 1981: A társadalmi kapcsolatteremtés eszközei a mai magyar nyelvben. *Nyelvtudományi Értekezések* 106. Budapest.
- A. JÁSZÓ ANNA (főszerk.) 2004: *A magyar nyelv könyve*. Trezor, Budapest.
- KÁDÁR EDIT – NÉMETH BOGLÁRKA 2020: A nyelvtani közép fok atenuatív használata a magyarban. Egy jeles(*-ebb) évforduló tiszteletére. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XXXII: 317–327.
- KESZLER BORBÁLA (szerk.) 2000: *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- KICSI SÁNDOR ANDRÁS 2007: *Konyha és lélek*. Orpheus, Budapest.
- KIEFER FERENC (szerk.) 1992: *Strukturális magyar nyelvtan I*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KIEFER FERENC (szerk.) 2000: *Strukturális magyar nyelvtan. 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KIEFER FERENC 2003: Morfopragmatikai jelenségek a magyarban. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XX: 107–128.
- KIEFER FERENC – NÉMETH BOGLÁRKA 2014: Evaluatív jelentésű képzők a magyar nyelvben. *Nyelvtudományi Közlemények* 110: 251–258.
- É. KISS KATALIN – KIEFER FERENC – SIPTÁR PÉTER 1998: *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest.
- NYÉKI BENCE 2018: Kicsinyítés és nagyítás az orosz nyelvben. Produktivitás és szemantika. In: Engelné Nagy Éva (szerk.), *Kicsinyítés és nagyítás*. Tanulmányok a II. Szláv Filológiai és Kultúratudományi Konferencia előadásaiból (Eötvös Collegium, 2017. május 26). ELTE Eötvös Kollégium, Budapest.
- NYÉKI BENCE 2019: Denominális diminutívképzés az orosz, német és magyar nyelvben. DOI 10.33934/initium.2019.1.2.
- PÉTER MIHÁLY 1991: *A nyelvi érzelmek kifejezés eszközei és módjai*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- T. SOMOGYI MAGDA 2011: A felújított és megújított képzők. A nyelvújítás hatása a képzőrendszerre. In: Bakró-Nagy Marianne – Forgács Tamás (szerk.), *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VI*. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 229–247.
- T. SOMOGYI MAGDA 2017: Kicsinyítő-becéző képzőink történetéről. In: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.), *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX*. SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 287–302.
- SZEGFÜ MÁRIA 1991: A névszóképzés. In: Benkó 1991: 188–258.
- SZŰCS TIBOR 2017: A kicsinyítés-becézés szemantikai-pragmatikai funkciói és nyelvtani formái. *THL2, A magyar nyelv és kultúra tanításának szakfolyóirata*. 2017/1–2: 145–157.

- TOLCSVAI NAGY GÁBOR (szerk.) 2017: Nyelvtan. Osiris Kiadó, Budapest.
- TOMPA JÓZSEF (szerk.) 1961: A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan. I. Kötet. Bevezetés, hangtan, szótan. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- H. VARGA MÁRTA 2023a: Képző vagy nem képző? A (denominális) diminutív toldalékok grammatikai státusáról. *Folia Uralica Debreceniensia* 30: 299–310.
- H. VARGA MÁRTA 2023b: Uz ime Franciska. In: Katalinić, Kristina – Žagar Szentesi, Orsolya (urednici), *Glazba cvrčaka. Zbornik radova o mađarskoj kulturi i jeziku u čast Franciski Ćurković-Major*. FF press, Zagreb. 43–51.
- WÜRSTLE, REGINE 1992: Überangebot und Defizit in der Wortbildung. Peter Lang, Frankfurt am Main.
- ZEMSZKAJA, JE. A. – КИТАЈГОРОДСКАЈА, М. В. – СИРЈАЈЕВ, ЈЕ. НУ. [Земская, Е. А. – Китайгородская, М. В. – Ширяев, Е. Н.] 1981: Русская разговорная речь. Общие вопросы. Словообразование. Синтаксис. Наука, Москва.
- ZSEMLYEI BORBÁLA 2011: Kicsinyítő képzők az erdélyi régiségben. *Erdélyi Tudományos Füzetek* 268. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.

*

Functions of diminutives

This paper deals with the formation of diminutives with evaluative contents (amelioratives, endearment, euphemism, affection, pejoratives, denigration etc.). The evaluative constructions in Hungarian sometimes cross the boundaries of morphology (they not always can be numbered among word formation processes), morphology still plays a dominant role in the formation of evaluatives, but the role of pragmatics seems to be central part too. Another central issue is the wide set of semantic nuances that usually accompany pejoratives and amelioratives. The aim of this paper is to investigate the diminutives in Hungarian which is a complex task considering the vast diversity of their pragmatic functions and nuances of their meanings. The author tries to demonstrate how and where the three disciplines of morphology, semantics and pragmatics meet.

Keywords: morphology, diminutives, Hungarian language

MÁRTA H. VARGA